

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԽԻԿԱՐԻ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Խիկարի գրույցը և Գիլգամեշի վեպը ասորա-չարելական աշխարհի գեղարվեստական գրականության բացառիկ օրինակներ են, որ պահպանվել ու հասել են մեզ վաղեմի ժամանակներից:

Եթե Գիլգամեշի վեպը ստեղծվել է շատ վաղուց, բայց արդեն VII դարում (մ. թ. ա.), գրի է առնված Գուր Շարբուկինի աղյուսների վրա, և ճանաչում ենք այն VII դարի տեսքով, որը նրա նախատիպն է և միակ օրինակը, ապա Խիկարի գրույցը, կազմվելով թերևս նույն շրջանում, շարունակել է իր ճամփան գրավոր և բանավոր փոխանցումներով մինչև մեր թվարկության XII—XIII դարերը, երբ հանդիպում ենք արդեն ձևագրական օրինակների:

Այս երկար ճամփորդության ընթացքում գրույցը իր տեսքը կորցրել է, և նախնականը մթաղնվել նոր շերտերի տակ:

Մեզ հայտնի չէ Խիկարի եթե ոչ առաջին, գոնե հնագույն մի բնագիր, որի պայմաններում հնարավոր է ավելի հեշտ լուծել նրա հետագա ազդեցությունների, նրա բանավոր զարգացման ուղիների, զուգահեռ թեմաների հարաբերակցման և ծավալման հարցերը, հարցեր, որ այնքան մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել ընդհանուր բանասիրության մեջ Ասեմանիից մինչև Ֆեթթեր և Նո (Nau): 1906 թվականին էլեֆանտինի հրեական համայնքում գտնվեցին Խիկարի պապիրուսե պատասիկներ¹, որոնք բանասիրությունը քիչ բան կարող են տալ նրա հնագույն տեսքը և ծագումը որոշելու համար: Սակայն այս դեպքում նոր ձևով են մեկնվում, կամ, թերևս, լուծվում են փոխազդեցության բազմաթիվ հարցեր:

Պապիրուսների օգնությամբ հավաստելով Խիկարի վաղեմիությունը (V դար մ. թ. ա.), կարող ենք վստահորեն ասել, որ վաղուց նկատված Տովրիթի հիշատակությունները և Սուրբ գրքում զուգահեռ թեմաների հետքերը դալիս են Խիկարից (Տովրիթի գիրքը կազմվել է II դարում, մ. թ. ա.): Այդպիսով Խիկարի գրույցը պետք է դասվի Աստվածաշնչի հիմքում ընկած երբայական գրականության շարքը: Խիկարի կենսագրությունն անցել է եզովպոսին և

¹ S⁶ = Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine, bearbeitet von Eduard Sachau, *Լայպցիգ, 1911: Բնագիրը գերմաներեն թարգմանության հետ միասին, ինչպես նաև* Arthur Ungnad, *Aramäische Papyri aus Elephantine. Kleine Ausgabe unter Zugrundelegung von E. Sachau's Erstaussgabe, Լայպցիգ, 1911, միայն բնագիրը: Պապիրուսների բնագրի սուսերեն թարգմանությունը Չախաուի գերմաներեն թարգմանությունից, օգտվելով Չախաուի և Ունզնադի բնագրերից և նույնպես զիստոգրություններից հրատարակել է Դուրնովոն (տես Николай Дурново, К истории повести об Акире, Отдельный оттиск из II выпуска IV тома Трудов Славянской комиссии императорского московского археологического общества, Մոսկվա, 1915):*

ոչ ընդհակառակը, թերևս նրանց ծառայել է մեկ ընդհանուր աղբյուր, համեմատյալն դեպս Եզովյուսը չի կարող առաջնություն վիճարկել: Դեմոկրիտը օգտվել է Խիկարից, Լոկմանը կարող է կրած լինել ընդհանուր ազդեցություն: Քայց դրանով չի սահմանափակվում Խիկարի տարածման ոլորտը հնագույն և վաղ բրիտանական շրջանի գրականության մեջ: Այն ունի ավելի լայն շրջանակներ:

Եզովյուսում ստեղծվում էր մի գրականություն, որ վերագրում էին Թոթասածուն, իսկ Թոթը թարգմանաբար նույնացվում էր Հերմեսի հետ: Հետագայում հույների մոտ Հերմեսը գիտակցվեց եզովյուսական Թոթից անկախ, և նրա շուրջը ստեղծվեց առանձին գրականություն, մինչև մեր թվականության երրորդ դար: Հերմեսյան գրականությունը մեծ մասամբ կրոնափիլիսոփայական բնույթի է և օգտվում է խրատարանական, ուսուցողական ձևից: Հիմնականում Հերմեսը դիմում է իր սրբուն և Ասկղեպիոս աշակերտին:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել է հերմեսյան երկերի մի օրինակ. «Հերմեսյ եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք», որի գիտական բնագիրը հրատարակել է Մանանդյանը²: Մատենադարանի № 2543 ձեռագրի 172ա թերթից սկսվում է մի բնագիր, որը նույնպես հերմեսյան երկերի թվին է պատկանում³: «Դարձեալ այլ բանք Հերմեսի իմաստնոյ, ասացեալ յաղագս անօրէնութեան բանին աստուծոյ»:

Այստեղ սակայն Հերմեսը դիմում է, ոչ թե, ինչպես սովորաբար, Թոթին, կամ Ասկղեպիոսին, այլ բավական անսպասելի՝ Նաթանին. «Խօսեցաւ Հերմես իմաստասէրն ընդ սրբոյ իւրում Նաթանայ: «Ծանիր որդեակ իմ Նաթան, զի անպատճառ իջանելոց է հուրն ասեղատես»: Կամ՝ «Որդեակ իմ Նաթան, ես յայանեցի զքեզ զամենայն ծածուկ խորհուրդս, որ առ իմաստասէրս: Այս է զիրք որ ասի զիրք կենաց: Եւ արդ, զու որդեակ, բաց զաշս մտաց բոց և գանձեա ի գանձարանի սրտի քում, զոր այժմ աւանդեմ քեզ և պատճառն պատճառից պարունակեացէ զքեզ...»⁴:

Այս բնագիրը թարգմանել է Կիպրոսի Դավիթ եպիսկոպոսը, արաբերենից. «Թարգմանեալ յարաբացի գրոց ի ձեռն նուաստ և ազէտ եպիսկոպոսիս Դավիթի, ի ինզրոյ տէր Աւետիք նուիրակիս»⁵:

Բնագրի առնչությունը Խիկարի հետ ակնբախ է ոչ միայն արտահայտչական ձևի տեսակետից («Որդեակ իմ», «Լուր որդեակ»), որ ընդհանուր և տարածված էր արևելյան հնագույն գրականության մեջ, այլև, որ դիմում է Նաթանին, Խիկարի քնոսրդուն («Որդեակ իմ Նաթան»), ինչպես Խիկարը:

Այստեղ շփոթված է ոչ թե Հերմեսի աշակերտը, այլ Նաթանի ուսուցիչը, Հերմեսը փոխարինել է Խիկարին: Դա ոչ ուղղակի վկայությունն է այն բանի, որ հերմեսյան գրականությունը տարածված էր նաև Խիկարի անվամբ, ավելի ճիշտ՝ ինչպես Թոթի, այնպես էլ Խիկարի շուրջը ստեղծվել են երկեր, որոնք հետո մտել են հերմեսյան հեղինակությունների մեջ:

Որ խոսքը նույն Հերմեսի մասին է, և այստեղ ևս նա պատմական անձ չէ, այլ ընդհանրացված կերպար, հայտնի է հենց բնագրից: Նախ նա դիմում է

2 «Բանբեր Մատենադարանի» № 3, 1956, էջ 287—314:

3 Այս բնագիրը պարունակող ձեռագրի մասին մեզ տեղեկացրել է Ս. Լալաֆարյանը:

4 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր № 2543, էջ 172աբ:

5 Անդ, էջ 172ա:

նաթանին, որը ոչ մի առնչութիւն չէր կարող ունենալ որևէ Հերմեսի հետ և ապա՝ նույն բնագրի մեջ փորձ է արվում Հերմեսի համար մարգարեների շարքում տեղ որոշել:

«Շ (500) տարով յառաջ քան զԴաւիթ, իմաստունս այս Հերմես և Շ (500) տարով յետոյ քան զՄովսէս»⁶:

Այդպիսի փորձ արված է արարական Լոկմանի և հունական Եղովպոսի համար, իսկ Խիկարի մասին ինքը Սուրբ գիրքն է հոգ տանում: Մարգարեացված իմաստունների այս անվավեր շարքի մեջ պետք է մտնի նաև Հերմեսը:

Հնագույն ժամանակների իմաստունները անվերջ կերպովորել են իրար:

Խիկարի հետ Հերմեսի առնչումը թերևս գալիս է հետքիստոնեական շրջանից, մինչև III դար, երբ Հերմեսը բմբունվել է Քոթից անկախ: Այդ է թույլ տալիս մեզ մտածելու բնագրի բովանդակութիւնը, բայց գուցե և ենթադրել ավելի վաղ շրջան: Հետաքրքիր է, որ այնտեղ հիշատակութիւն կա Եգիպտոսի մասին. «Եւ մտանէ յԵգիպտոս լոյսն ծածկեալ»: Դա իհարկե սոսկ վարկածային բնույթ ունի, բայց որ V դարում, մեր թվարկութիւնից առաջ Եգիպտոս է տարվել Խիկարի բնագիրը, անվիճելի է: Այդ են վկայում էլեֆանտինյան պապիրուսները:

Այսպես, մեր նպատակն էր հպանցիկ հիշատակել Խիկարի ազդեցութիւնը ընդհանուր գրականութեան վրա, որն ունի բավական լայն շրջագիծ՝ Սուրբ գրքից մինչև 1001 զիշերներ: Բայց և մեծ ու խորն է նրա ազդեցութիւնը բանավոր գրականութեան, տարբեր ժողովուրդների առածների, հեքիաթների, գրույցների առակների վրա:

Խիկարի գրույցը վաղեմի ժամանակներից եկող ընդհանուր գրականութեան տարածուն և կենսական թեմաներից մեկն է:

Տեսնենք թե նա ինչ ճանապարհ է անցել մեր մատենագրութեան մեջ:

Հարրիսը՝ Կոնիբերի հետ միասին Պղնձե բազաբի ժողովածուից գուրս, Խիկարի բնագրի առաջին հրատարակողը, գրում է.

«Ինչ-որ տարօրինակ է, շնայած գրքի հայերի մոտ շատ տարածված բնույթին, հայ գրականութեան մեջ ուրիշ հեռք չի նկատվում»⁷:

Զրույցի բնույթն այնպես է, որ կարող է հեշտութեամբ տեղայնացվել, փոփոխվել և ձուլվել ազգային գրականութիւնների հետ: Հենց այդպես էլ եղել է դեռ շատ վաղուց: Մի տեղ ասված է, որ Խիկարը ծագումով հրեա էր, իսկ հին կտակարանում նա Տովբիթի եղբորորդին է՝ Աքիկար (*Աχיקαρ*). հույները նրան սեփականել են՝ կապելով Եղովպոսի հետ, արարները՝ համարել Հաղար ու մեկ գիշերների հերոսներից մեկը, Խիկարի ուսական խմբագիրը չի մոռացել շեշտելու, որ նա իր որդուն ուսերեն էր սովորեցնում:

Խիկարը տեղայնացել է և հայ մատենագրութեան մեջ:

«Սարհաղոնի որդի Սենեքերիմի, թագավորի Ասորեստանի և Նինվեի, XX տարում»⁸: Այսպես է սկսվում ասորական բնագիրը, իսկ հայկականը

⁶ Անդ, էջ 172ր:

⁷ The story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armentian, Eithopic, Greek and Slavonic versions by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, *Լոնդոն*, 1898, էջ LXXXI.

⁸ Անդ, էջ 58: Իրականում Սարհաղոնն է Սենեքերիմի որդին: Այդպիսի բնթերցում տալիս է Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրը: Տե՛ս F. Nau, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Փարիզ, 1909, էջ 152:

բաց է թողնում Սենեքերիմի հոր հիշատակությունը. «Յամի Սենեքերիմա, արքայի Ասորեստանի և Նինվեի»⁹:

Այս փոքրիկ ընթերցումը կարևոր է: Բնագրում հիշվում է Արծալաց դաշտ, որտեղ պետք է նախանի խարդավանքով ներկայանար Խիկարը: Հայկական բնագրում այն դարձել է Արծրունեաց դաշտ: Սենեքերիմ, Արծրունեաց դաշտ:

Բայց զուգադիպությունները ավելի հեռու են գնում: Խորենացին հայտնում է, որ Արծրունիները Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորից են սերել. «Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ՝ Արծրունիք և Գնունիք»¹⁰, իսկ նրանց տոհմական խորհրդանշանը եղել է արծիվը. «Եւ զԱրծրունիդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Թողում զառասպելեացն բաշաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ և հովանի թռչնոյ՝ պատանուոյն թալկացելոյ»¹¹:

Այս ամենից հետո ոչինչ չէր մնում գրույցը կապելու Արծրունիների տան հետ:

Այդպես հայացվել են և այլ անուններ. Խիկարի կինը՝ Աշփեգանին դարձել է Արփեստան, որը գալիս է արփի բառից, Սենեքարը՝ Սնաքար, Արիկամը՝ Ապիկար:

Անունների այդպիսի տեղաշինացումը բնորոշ է և Խիկարի այլ խմբագրությունների համար: Հույների մոտ Սենեքերիմին փոխարինել է Նեկտաներոսը, որը հայտնի է և Ալեքսանդրի վարքից: Արարական գրականության մեջ Խիկարը տառադարձվել է Հայկար, իսկ Նարուանեաքը՝ Արուսամիք, սլավոնական խմբագրության մեջ հերոսը Ակիրն է, իսկ իբրև Փարավոնի դեսպան հանդես է գալիս այնքան մեծ սարսափ տարածած մի պատմական դեմք՝ Բաթու խանի իշխան Ելտեգին:

Զրույցի զլխավոր հերոս Խիկարը, հայերենում երկար և հետաքրքիր ճանապարհ է անցել:

Մի ձեռագրում, որտեղ խոսվում է աղանդավորների մասին, գրված է. «Այրն, զոր գեղջուկք Շնար կոչեն և էր Շունայր, զի խոտէր զամուսնութիւնն, զբազումս ձգեաց զկնի իւր, իսկ այրն զար գեղջուկք Խիկար անուանեն և էր Խոկայր, զի իւրով իմաստութեամբ հանապազ խոկմամբ ամենեցուն տայր իւրատս և առակօք կրթէր, պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ»¹²:

Աղբյուրը ճառընտիր է «Ի սուրբ Կարապետ, ի ՇԹ (= 1060) թուականին գրուած, ունի եւթն ճառեր ի անօրէնութիւնս տեառն և յիշատակարան ինչ-ինչ գեպրերու»¹³:

Այսպես, 1060 թվականին հիշատակվում է Խիկարի անունը, որն արդեն ենթարկված է ժողովրդական, կամ ավելի ճիշտ՝ գրական ստուգարանության: Այդ նշանակում է, որ նա մինչ այդ արդեն երկար ճանապարհ է անցել, և մթազնվել է նրա ինքնությունը: Նրա անձնավորությունը պատմականացնելու համար մնում էր մի վերջին բայլ՝ «Պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ»: Դա Զաքարիա Ա. Զագեցի կաթողիկոսն է, որը կրթոտությանը պայ-

⁹ Անդ, էջ 125:

¹⁰ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Թիֆլիս, 1913, էջ 111 (Բ—է):

¹¹ Անդ, էջ 111:

¹² Վ ա հ ա ն Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն, Անգիր գպրութիւն և առակք, Պոլիս, 1893, էջ 2Թ:

¹³ Անդ, էջ 29:

բարում էր Փոս պատրիարքի դեմ և գործել է 855—876 թվականներին: Այդպիսով, Խիկարը իբր ապրել է IX դարում:

Խիկարի անվան հաջորդ հիշատակությունը մենք հանդիպում ենք Ներսես Շնորհալու մոտ, ամականարար գործածված, իմաստուն առումով.

Ես ինչ կարդամ զիւրմէն քեզ ճառ,
Խելօքն ծով է ու խիկար¹⁴:

Այդպիսով, մեկ դար անց նա այնքան է տարածված և ընդհանրական, որ արդեն լեզվի մեջ գործածվում է հասարակ ձևով, իբրև իմաստուն:

Հենց այդպես էլ ընդունել են Հայկազյան բառարանի հեղինակները, — Խիկար բառ ուսմական, իմաստուն, կամ իմաստակ:

XIV—XV դարերում, հավանարար Սարալի ազգեցութեամբ, մթադնվում է Խիկարի ինքնությունը:

Մի ձեռագրում պատմվում է Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի և Սարալի վեճը, որը, լսելով Սողոմոնի իմաստութեան հռչակը, գալիս է Հաբեշտանից նրան փորձելու:

Զրույցը պարականոն է և վերցված ոչ թե Աստվածաշնչից, որտեղ շատ համառոտ է հիշատակվում այդ մասին, այլ Քալմուզից: Սակայն և Քալմուզում և Սուրբ գրքում հաղթում է Սողոմոնը. «Եւ ետես կինն զամենայն իմաստութիւն Սողոմոնի և ... յիմարեցաւ»¹⁵:

Հայկական օրինակում, որը վերագրվել է Խիկարին, վեճը շարունակում և հաղթում է ոչ թե Սողոմոնը, այլ Սարան՝ Խիկարը: Սողոմոնն իր առջև զբերված խնդիրը լուծելուց հետո հարցնում է Խիկարին. — Ո՞րն է ասածո արարածների մեջ գեղեցկագույնը: — Գեղեցկագույնը ես եմ, կինը, — պատասխանում է նա: Այդպես, Խիկարը նույնացվել է Սարալի հետ և լիովին անձնալուրել նրան:

Դրան ավելի է նպաստում թեման, որ բրիտանյա միջավայրում հարազատ կարող էր հնչել, քան բուն Խիկարի գրույցը, որտեղ նա որոշակիորեն բրիտանյա չէ և պաշտում է կուռքեր կամ աստվածներ:

Սակայն Խիկարը՝ փոխակերպվելով Սարալի՝ վերանձնավորել է և հենց իրեն՝ Խիկարյան բուն գրույցի մեջ Սարալի պարականոնի ազգեցութեամբ, որը դիտվում է իբրև Խիկարյան հեղինակություն, փոփոխություններ են մտնում: XIV—XV դարերի ընդօրինակություններից դուրս է նետված Խիկարի կին առնելու հանգամանքը («վաթսուն կին առի»), բազմում աղոթելը և աստվածների անունները: Զրույցը այդպիսով համերաշխվում է Սարալի պարտականոնին:

Անշուշտ դրանով պետք է բացատրել այն տարօրինակ երևույթը, որ Խիկարը կիրառվել է որպես կանացի անուն: Այսպես, 1348 թվականին՝ տիրուհի

14 «Տեառն Ներսեսի Շնորհալու հայոց կաթողիկոսի բանք շափաւ», Վենետիկ, 1928, էջ 611:

15 Գ թագ, Ժ:

Ստեփանոսի¹⁶, 1419՝ մայր Յոհանէսի¹⁷, 1455՝ մայր Վարդան քահանայի¹⁸, 1471՝ մայր Անթառամի¹⁹ և այլն:

Կանանց համար այդպիսի անուններ գործածելը կենցաղում սովորական էր և ընդունված: Մենք հանդիպում ենք Նոանա, Խնձոր, Խելոք կանացի անունների: Եթե կարող էր Խելոք անուն լինել, որ հիշատակված է զեռես 1336 թվականի գրչության մեջ²⁰, ապա Խիկար, որ նույնպես խելոք է նշանակում կամ իմաստուն, բնական է, կարող էր գործածվել: Բայց այս դեպքում, կրկնում ենք, միայն պետք է ընդունել, որ մթազնված էր բուն Խիկարի անհատականությունը և նրա կապը գրույցի հետ. «Ես Խիկար զպիր Սենեբարիմայ արքայի. վաթսուն կին առի և վաթսուն ապարանս շինեցի և ես Խիկարս վաթսուն տարու եղայ և ոչ եղև ինձ որդի»²¹:

Հետագայում արդեն, XVI—XVII դարերում Խիկարը վերագտնում է իրեն: Այն գործածված է նախ՝ իրրև աղամարդու մականուն, ինչպես Մուրատ Խիկար (տաղասաց XVI դարու), Միրզաշան Խիկար (հիշատակված Արցախի մի արձանագրության մեջ)²² և այլն, իսկ հետո՝ պարզապես իրրև աղամարդու անուն. «Այս է հանգիստ Խիկարին, Գրիգոր աւագ երիցու որդույն»²³, «Դարձեալ յիշեցեք ... Խիկարն և որդիքն իւր Դաւիթն, Բաղդասարն ...»²⁴, մինչև մեր օրերը:

Խիկարը նորից ուղղակի կապվում է իր զրույցի հետ և գիտակցվում իրրև Սենեբարիմի քարտուղար, որը 60 կին ունի և աղոթում է աստվածներին:

Այդ շրջանում որոշ գրիչներ, նույնիսկ, ավելի լայն տեղեկություններ ունեն Խիկարի մասին: XVII—XVIII դարերի երկու ընդօրինակություններ տալիս են հետաքրքիր ընթերցված: Խոսելով նարուսեմարի մասին, որին Սենեբարիմը հանձնարարում է Խիկարին պատժել, ձեռագրերի մեջ ասված է. «Արուսեմազ օռուսի լեզուաւ Անպուհիլ»²⁵:

Այդ նշանակում է, որ ուսական բնագրում նարուսեմարին անվանել են Անպուհիլ (= АНДУГНА): Դա ցույց է տալիս, որ գրիչները ծանոթ են եղել Խիկարի զրույցի սլավոնական խմբագրության հետ:

Խիկարը շարունակում է ենթարկվել հետագա փոխակերպումների:

16 «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 368:

17 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Հ. Ա. Երևան, 1955, էջ 224:

18 «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յ. Յակովբոս Վ. Տաշևան, Վիեննա, 1895, էջ 425:

19 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Հ. Բ. Երևան, 1958, էջ 317:

20 «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 285:

21 The story of Ahikar...

22 Մ ա կ ա ր Բ ա ր ի ս ա լ զ ա ր յ ա ն ց, Արցախ, Բաղու, 1895, էջ 406: Արձանագրությունն այսպես է. «Տրիստոս աստուած նշանս բարեխաւս Դաւլաթին. Աստուծով ես Դաւլաթս, ամուսին իմ մեծ իշխան Միրզաշան Խիկար, որդիքս իմ Տաւիթ բէկ Մէլիք պէկի գանգնեցին զիաշս փրկութիւն հոգոյ ի տանին Գեղամայ, դուստր Մէլիք Ղուկասին Թ. ՋՂԸ»:

23 Թ. Ե ր զ ն կ յ ա ն ց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 38:

24 «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի Թիֆլիզի ներսիսյան հոգևոր դպրանոցի», կազմեց Ստեփան Կանայանց, Թիֆլիզ, 1893, էջ 40:

25 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր N N 3526 և 3493:

Նրան վերագրված է մի բնագիր, որին մեծ նշանակություն են տվել Կոնիբերը և Հարրիսը, բայց որը սակայն անհարազատ է:

Այդ բնագիրը հարակցվել է զրույցի տարբերակներից մեկին և սկսվում է այսպես. «Հարցումն թագաւորաց որդւոց և Պատասխանի Խիկարայ. Հուտայ և Բաղիայն հարցան ի Խիկարին և ասէ Խիկար ի Նաթան»²⁶:

Այսպես, թագավորի որդիները Հուտան և Բաղիան հարցնում են Խիկարին և Խիկարը պատասխանում է Նաթանին: Ինչպես տեսնում ենք, կապակցությունը բռնազբոսիկ է: Հարցնում են թագավորի որդիները, իսկ նա պատասխանում է ոչ թե նրանց, այլ Նաթանին: Վերագրումն ավելի պարզ է դառնում մի հետաքրքիր օրինակով: Նույն բնագրի վերջում առաջադրված է նոր հարցում. «Հարցին ի Խիկար, խաւսին թէ երկիրս ինչ կայ քաղցր, պատասխանի ասէ՝ ամօթ երեսացն»²⁷ և այլն:

Նախադասության մեջ նկատվում է ինչ-որ անտեղի ձապաղումն: Ավելորդ է հնչում «խաւսին»-ը: Բայց դա վերապրուկն է մի այլ ճիշտ բնթերցվածի, որ պահպանված է № № 2669 և 6712 ձեռագրերի բնագրերում, ինչպես նաև Կոնիբերի օգտագործած մի ձեռագրում: Ոչ թե «Հարցին ի Խիկար, խաւսին», այլ «Հարցին ի Պիտարխաւսին (այն է՝ Պյութագորասին), թե երկիրս ինչ կայ քաղցր»: Այդպես, «Պիտարխաւսին» բանի ստուգաբանվել է «Խիկար խաւսին» և բնագիրը վերագրվել նրան:

Այդպիսի վերագրումների շատ օրինակներ կարելի է բերել, ինչպես Խիկարին, այնպես էլ ընդհակառակը, Խիկարից Սողոմոնին, Սիրաբին և այլն:

Գարերի բնթացքում Խիկարի շուրջը կուտակվում է այնքան մեծ գրականություն, որ նորից մթազնվում է նրա ինքնությունը և նրան վերաբերող բուն երկը՝ զրույցը դիտվում նույնիսկ անհարազատ:

Գարրիել Այվազյանը վավերական համարելով բազմաթիվ առակներ, առածներ, զրույցներ, պատումներ և այլն, կասկածելի է դառնում հենց միայն բուն զրույցը, իսկ Խիկարը վերջնականապես ձանաչվում է իբրև ազգային գրող²⁸:

«Եթե անուն մը կա անգիր դպրության մեջ, անուն ամենուրեք հիշված ու հեղեղված, այս նշանավոր անունն է Խիկար: Որովհետև առածներ, առակներ ու առասպելներ կավանդվեն ու կզրուցվեն նրա անունով, ուստի միշտ կոչված է Խիկար իմաստուն», — գրում է Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանը²⁹:

Խիկարը հայ գրականության, հատկապես անգիր դպրության համար կատարում է նույն դերը, ինչ Վարդանը առակագրության մեջ: Նա հանդես է գալիս իբրև հավարական հեղինակ: Այստեղ արդեն դուռ ազգային բնույթ ունի և կապը ասորա-բարեկական Ախիկարի հետ պայմանական է:

Ահա թե ինչպիսի ճանապարհ է անցել Խիկարը մեզանում, և եթե փորձենք քննել նրա բուն ազդեցության հետքերը մատենագրության մեջ, ապա անհրաժեշտ կլինեն շոշափել հնգյակ խումբ հարցեր:

²⁶ The story of Ahikar..., էջ 140:

²⁷ Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռագիր № 1978, էջ 28ա:

²⁸ Գ. Այվազյան, Հազար ու մեկ առակաւոր բանք ազգայինք և օտարք. Պոլիս, 1874, էջ Ը—ԺԱ:

²⁹ Վ. Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրութիւն և առակք, էջ 22:

1. Խիկարի օգտագործումը հայ մատենագիրների և պատմիչների կողմից նրա դերը խրատականրի, առածանիի և առակագրության զարգացման մեջ, նրա թեմաների ծավալումը առանձին գրական սեռերում և այլն:

2. Խիկարի շուրջն ստեղծված հեղինակային և բանահյուսական գրականությունը:

3. Զրույցի տեղաչնացումը և հագեցումը ազգային թեմաներով:

4. Զրույցի հասարակական բմբոնումը և կիրարկումը:

5. Զրույցի գրական մշակումները:

Մենք այստեղ շենք անդրադառնա այդ հարցերին, բայց կփորձենք բննել, թե ինչով է պայմանավորված Խիկարի այդպիսի տարածումը հայ և ընդհանուր գրականության մեջ:

Խիկարը, Ասորեստանի և Նինվեի տիրակալ Սենեբերիմ արքայի դպիրը, իր իմաստությունը ու հանձարով մեծ փառքի և հարստության է հասել, բայց ժառանգ չունի: Նա դիմում է աստվածներին: Աստվածները նրան պատասխանում են, թե չի հրամայված քեզ զավակ ունենալու: Բայց եթե կամենում ես, վերցրու քո քրոջ որդուն՝ Նաթանին և նա «հատուցել քեզ զանունդ քո»:

Այգպես էլ անում է: Որդեգրում է միամյա Նաթանին և պահում չոթ տարի: Սովորեցնում է նրան իմաստություն և զգրություն և ներկայացնում թագավորին: Թագավորը գոհ է, հրամայում է, որ Նաթանը նրան փոխարինի, իսկ ինքը հանգստյան գնա:

Խիկարը նրան տանում է տուն և տալիս իր նշանավոր խրատները.

«Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո և թագո գնա ի սրտի քում և մի ումեք ի վեր հանիցես:

Զկատն կնքեալ մի արծակել և զարծակեալն մի կապեսցես...»:

Բայց Նաթանը անաղնիվ է վճարում նրա երախտիքը:

Որոշելով, որ իր մորեղբայրը ձերացել է և «զառամեալ են միտքն իւր» սկսում է վստանել նրա ունեցվածքը և անպատկառ վարվել տան ծառաների ու աղախիներների հետ:

Խիկարը բողոքում է արքային, որից զրգոված Նաթանը գրում է Խիկարի անունից մի դավաճանական նամակ և գցում թագավորի ձեռքը, որը հրամայում է իր զորավար Աբուամարին գլխատել նրան և հեռացնել «ըզգրլուխ դորա իբրև կանգունս Ճ (100)»:

Խիկարը կարողանում է համոզել Աբուամարին, և նրա փոխարեն գլխատում են մի հանցագործ ծառայի Աբիկամ անունով, իսկ ինքը թաքնվում է շեանափորի մեջ:

Անցնում է որոշ ժամանակ: Եգիպտոսի փարավոնն իմանալով, որ այլևս Խիկարը չկա, պահանջ է հղում Սենեբերիմ արքային. «Կիտութիւն լիցի քեզ, դի կամիմ շինել տպարանս ընդ երկինքն և ընդ երկիրս ի մէջ ի կախ: Տես և առարեա առ իս ճարտար այր, որ շինէ և այլ զոր ինչ հարցանեմ տայ պատասխանի, ապայ թէ անփոյթ աունես, ես գամ և բառնամ զթագաւորութիւնդ և զերկիրդ քո աւերեցից»:

Նախարարները խորհուրդ են տալիս դիմելու Նաթանին, որը չի կարողանում պատասխան տալ:

Թագավորը ափսոսանքով է հիշում Խիկարին. «Եթէ տայր որ զքեզ ինձ ևս տայի նմա զինչ և խնդրէր չինէն, անշափ գանձ ոսկոյ և արծաթոյ»:

Դրանից խրախուսված Աբուամարը հաշտնում է, որ Խիկարը կենդանի է:

Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես Խիկարը գնում է Եգիպտոս, ինչպես հնարամտությամբ վճռում է երկնքի ու երկրի միջև տաճար կառուցելու խրնդիրը, ինչպես լուծում է փարավոնի հանելուկները և մեծ փառքով ու պարգևներով վերադառնում Ասորեստան:

Նա հրաժարվում է թագավորից որևէ բան վերցնել և խնդրում է իր ձեռքը տալ նախանին. «Ինձ տացես զնաթան բեռորդին, զոր ուսուցի, զի ոչ ուսաւ դառաջին ուսումն բարւոր»:

Տանում է իր հետ, շղթայում և «զան հարկանելով ի թիկունս և ի փոր նորս» տալիս երկրորդ ուսումը, մինչև որ «ուսեցաւ նաթան և պատանեցաւ»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, զրույցը կարծես մի փոքրիկ խճանկար է, որտեղ ամեն ինչ կա. և՛ խրատ, և՛ առակ, և՛ պատմություն, և՛ հեքիաթ, և՛ հանելուկ: Բազմազան տարրեր հավաքվել են մի սյուժեի շուրջը: Իսկ գործողությունը ծավալվում է երկու հիմնական ձևերի մեջ՝ խրատը և հարց ու պատասխանի:

Խրատը հին և միջնադարյան գրականության մեջ տիրապետող ձև է. Ալյսօր այն չի հրապուրում, եթե հանդես է գալիս մերկ, բայց միջնադարյան ուսուցողական խոսքի լավագույն միջոցն էր, իսկ միջնադարյան ամբողջ գրականությունը հիմնականում ուսուցողական բնույթ ունի:

«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ», — ահա մեր դպրության հոր առաջին խոսքը ուղղված իր ժողովրդին և առաջին գիրքը հայերեն լեզվով: Այսպես, հայերեն թարգմանված առաջին երկը խրատներ են: Դա պատահական բնորություն չէ, այդտեղ նախասիրություն կա, այն էլ դարի նախասիրությունը. իսկ Խիկարյան զրույցը խիստ համասեռ է Սողոմոնի առակներին և հայանվել է հայ գրականության մեջ թերևս նույն շրջանում: Վ դարի հայ պատմիչներն արդեն ծանոթ էին Խիկարին՝ թարգմանաբար, բնագրից, կամ միջնորդված աղբյուրներից:

Նկատենք, որ ձեռագրերում, մինչև «Պղնձե բաղաբի» մեջ մտնելը, Խիկարը հաճախ բնագործինակվում էր և հետո էլ բնագործինակվել է Սողոմոնի, Սիրարի խրատների և Մովսեսի օրենքների հետ մի ժողովածուում, իբրև համասեռ նյութեր: Եվ դա բնական է: Խրատքը ոչ միայն նպատակ է գնում փոխանցել ավագ սերնդի իմացությունն ու կենսափորձը, այլև սերնդի մշակած վարքագիծը, որոնք հաճախ ուժ են ստանում վերածվելով օրենքի:

Խիկարյան խրատները նույնիսկ ձգտում են գրան: Գրչություններում բնագիրն այսպես է ներկայացվում.

«Խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան», «...պարտ է ամենայն հարք աչալէս խրատն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն», «...պարտ է ամենեցուն ի միտ առնուլ, պարտ է և արժան ուշիմ ի միտ գնել, զի գուռ է իմաստութեան և շահ է ամենայնի»:

Սահմանվում է նույնիսկ պատիժ:

«Արդ, որ լսէ զխրատս զայս և առնէ, սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա: Եւ որ լսէ և ոչ առնէ, մանաւանդ թէ հակառակ ևս լինի և փոխանակ բարոյ, շար ևս խորհի, և թէ որդի է թէ եղբար, թէ աշակերտ, թէ սիրելի կամ օտար, նա դառաջիկա գրեալդ բնգունի: Եւ թէ ոչ չազար եղուկ է նոցա»³¹:

³⁰ Զրույցը բերված է բոս կոնիքերի բնագրի (տե՛ս The story of Ahikar, էջ 125—161)՝

³¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր № 2961, էջ 51:

Պատիժը իհարկե բարոյական է: Սպառնում է նախանի ճակատագրով:

Նկատեցինք, որ երկարը նախանին պատժում է ամենայն դաժանությամբ, որովհետև «անտես արար և հոսեաց զբանս, որպէս հողմ ընդգէմ փռոյ»: Չնայած նախանի խնդրանքին ու զղջումին, նա չի ներում նրան, այլ «հարկաներ բիր» մինչև որ «ուռեցաւ նախան և պատանեցաւ»: Այդպես է բոլոր խմբագրութիւններում, բացի հունականից, բայց դա ուղղվել է որեւէ քրիստոնէյա խմբագրի՝ հավանարար հենց Պլատոնդեսի ձեռքով:

«Որդեակ, որ ընդ ականջսն ոչ լսէ ընդ թիկունսն լսեցուցանեն», — ահա պատժի սահմանումը:

Լինելով հասարակական վարքի կանոններ, խիկարչյան խրատականքը հարուստ է իր բովանդակությամբ: Այն արտահայտում է մարդու վերաբերմունքն ու փոխհարաբերութիւնը կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում՝ կնոջ, բարեկամի, ընկերոջ, ծնողների, ծերերի, դատավորների և իշխանավորների նկատմամբ, զինու, հաճույքների, հարստության և իշխանության վերաբերյալ և այլն: Եվ հաճախ հակասական, որովհետև այնտեղ կան հասարակական գիտակցութեան տարբեր շերտեր, փոփոխված բարոյական ըմբռումներ:

«Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի անձն քո է և կցորդ կենաց քոց և յոյժ աշխատանաւք սնուցանէ զորդին քո»:

«Որդեակ, կին, թուր, ձի ոչ են հաւատալի: Զշունն բտէ և զկին անզգամ՝ ոչ: Զի շունն ոչ մոռանայ զերախտիս մարդոյ, իսկ կին, թուր, ձի ոչ ճանաչեն զտէր իւրեանց»:

«Որդեակ, մի տար թոյլ ընկերին կոխել զոտս քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոց քո»:

«Որդեակ, խոնարհութիւն կալ զանձն քո և բնաւ մի հակառակիր, զի հակառակ խօսից բազում որոգայթ լինի»:

«Որդեակ, լաւ է անն եթէ որ ի նեղութեան իցէ և կարէ բանիւ օգնել նմա, զի որպէս ի բերանոյ առեծու զերծուցէ զնա»:

«Որդեակ, փախիր յերաշխաւորութենէ, թէ ոչ՝ բազում վիշտս կրես և ոչ զերծանիս, մինչև հատուցես»:

Խրատներն ունեն ճանաչողական մեծ արժեք և կենսափորձի խտացում են:

«Որդեակ, մի լինիր կարի բաղցր, զի մի կլանիցեն զբեզ և մի կարի դառն, զի մի թքանիցեն, այլ եզիցիս հեզ և հանդարտ ի գործս զնացից քոց»:

«Որդեակ, մեծատան որդին օձ կերաւ, ասէին զեզ է նմա, աղքատին որդին կերաւ, ասեն առ սովուն կերաւ»:

Տարբեր ժամանակներում մարդիկ գտել են այնտեղ իրենց հետաքրքրող հարցերի պատասխանները և միշտ վերախմբագրել, արտահայտելով սեփական տրամադրութիւնը:

Օտար բոլոր խմբագրութիւններում խրատներից մեկն այսպես է. «Որդեակ, կերա դառնիճ և լեղի և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն», իսկ հայկական խմբագրութեան մեջ հնչում է հայերեն՝ «և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն և զպանդխտութիւն»:

Մի այլ տարբերակում խորանալով տրամադրութիւնը՝ ստեղծվել է նոր խրատ. «Որդեակ, կերայ տղրուկ և արբի ջուր հստեալ և շէր դառն, քան զօտարութիւն»:

«Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այծն, որ ուտէր զտորունն, և ասէ տորունն զայծն, Զի՛ ուտես զիս, ո՞չ գիտես թէ ինն շիկեն զմորթդ: Ասէ այծն. ես ի

կենդանութեան իմում ուտեմ զքեզ և ի մահուան իմում թող խլին զտակ քո և շիկեն զմորթ իմ»։ Այս առակը գրչի մոտ ինչ-որ մտքեր է արթնացնում և ձայնարկութեամբ իր վերաբերմունքն է արտահայտել. «Ոհ, ոհ, ի դառն ժամանակիս»։

Խիկարի խրատները ավելի են տարածված հայկական ձեռագրերում, քան թե Սիրաքի և Սողոմոնի, շնայած նրանք օգտվում են Աստվածաշնչի հեղինակութունից։ Սողոմոնի և Սիրաքի խրատները միաբնույթ են և հեղինակային, իսկ Խիկարի խրատները ունեն ժողովրդական կենսալիր ոճ և ուղեկցվում են հետաքրքիր պատմությամբ, Սիրաքի և Սողոմոնի խրատները ձեռագրերով անցել են գրեթե անփոփոխ, որովհետև ունեն կանոնիկ նշանակություն։ Պետք էր անաղարտ պահել Սուրբ գրքի խոսքը։ Խիկարի համար այդպիսի սահմանափակում չկա։ Ընդօրինակող գրիչները ազատ են վարվել և կատարել բազմաթիվ հավելագրումներ ու նորմություններ՝ տարբեր ժամանակներում։ Այդպիսով, զրույցի խրատականքը հենքի դեր է կատարել դարերի ընթացքում և դարձել մի տեսակ բարբերի ու վարբազծի տարեցույց։

Խիկարի հայկական խմբագրությունը ունի չոթ տարբերակ, որից երկրորդը և չորրորդը՝ ավելի շատ թվով խրատներ ունեն։ Երկրորդ տարբերակի մեջ անհարազատ են մոտ 77 խրատ, որոնք կազմում են մի ամբողջական բնագիր և ձուլվել են զրույցին այնպես հաջող ու բնական, որ միշտ դիտվել են իբրև բնագրի մի մասը։

Այդ խմբի մեջ կան հետաքրքիր խրատներ, որոնք արժեք ունեն ոչ միայն իրենց բնույթով, այլև իբրև ժամանակի ոգու և տրամագրությունների արտահայտություն, որտեղ քաղաքական գիտակցություն է դրսևորվում։

«Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի սրտի իւրում, թէ յորժամ տեսանեմ ի թագաւորաց և յիշխանաց յորոգայթս նեղութեան, շնորհս ինչ յաւելու յինքն և ոչ իմանայ, թէ թշնամիք նոցա նեղեն զաշխարհս և ինքն այլ ի կորուստ մտանի ընդ նոսա»։

Նույն խրատը մի այլ շարքի մեջ ուղղակի փոխել է իր նախնական տեսքը.

«Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի միտս իւր, թէ յորժամ մտանէ ի տուն թագաւորաց ի փառս իւր աւելու և ոչ իմանայ, թէ դիւրաւ ըմբռնի ի մահ»։

Եթե այս հավելագրումը ավելի հեղինակային և գրական ծագում ունի, ապա չորրորդ տարբերակին հարակցվել են զուտ ժողովրդական խրատներ։

1. «Որդեակ, խօսքն զինչ ճոհար է, ի սատաֆի մէջն զիւր և յամէն տեղ մի ցրուեր»։

2. «Որդեակ, լեզուն հարցաւ զլխոյն, թէ հալտ ինչ է, ասաց, թէ քանի լուռ կաս, նա ես խիստ հանգիստ եմ»։

3. «Որդեակ, զոտքդ ի կան դնես ի փշոյ պատրաստ կացիր, ըզձեռքդ ի ծակըն տանիս, ի յօձու պատրաստ կացիր»։

4. «Որդեակ, ով մոտ ի լուսին նստի՝ երեսն նման լուսոյ պայծառանայ և ով մոտ ի սև պտուկն նստի՝ նորա նման լինենայ»։

5. «Որդեակ, եթէ ասէ ոսկին թէ ես Հնդիստանի եմ, ինչ շահ է իւր ասելն, վասն զի մահաքն կու ճանաչէ զինքն»³²։

Զրույցի երկրորդ մասը հարց ու պատասխանիք է, որը նույնպես ուսուցողական բնույթ ունի և ավելի ճանաչողական արժեք։ Հին աշխարհում մարդը

³² Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր № 2018, էջ 270բ—271ա։

քիչ բան գիտեր բնության և աշխարհի մասին և պակասը լրացնում էր յուրովի: Նա երեխայի պես բաց էր արել աչքերը և նայում էր շուրջը զարմացած, նստահարցնում էր, ինչո՞ւ և պատասխանում կամ ձեռք բերված փորձով, կամ սրամիտ հնարանքով, կամ երեակայությամբ, կամ գերբնական ճանապարհով: Հեքիաթների մեջ ողորվել է այս թեման, թագավորները իրար հետ մրցում են հանելուկներով, վիշապները բարդ առաջադրանքներ են տալիս հերոսներին, հանելուկներ կամ դժվար խնդիրներ են լուծում, որ հասնեն աննշա՞ծ գեղեցկուհուն և այլն:

Փարավոնի բոլոր հարցերը Խիկարը լուծում է բացառապես իմաստությամբ: Նա այդպես է հաղթում թշնամուն:

Փարավոնն առաջադրում է տոմարի, երկնքում տաճար կառուցելու, ավազից պարան մանելու, դեռ չսոված խոսք ասելու և ուրիշ խնդիրներ:

Այդ ամենը ինքնին հետաքրքիր են և հյուսվում են այնպիսի կապակցությամբ, որ շատ հեշտ ամեն մի խնդիր կարող է ինքնակա արժեք ունենալ: Ոչինչ չի տուժի, եթե դրանց վրա ավելացվեն նոր խնդիրներ, կամ որոշ խնդիրներ դուրս բնկնեն, ծավալվեն գեղարվեստական անկախ ձևերի մեջ և այլն:

Այստեղից էլ առաջանում է փոխազդեցության լայն հնարավորություն: Այդ խնդիրները զուգահեռաբար կան մեր և ուրիշ ժողովուրդների գրույցներում, հեքիաթներում և այլն:

Այսպես: Տոմարի խնդիրը Խիկարն ասում է, որ ասորաց հորթարածներն անգամ գիտեն: Այդ խնդիրը կա և «Պատմութիւն աղջկանն ու մանկան» գրույցի մեջ: Երկրորդ խնդիրը կապված է մարդու թռչելու զաղափարի հետ: Ասորաբարելական աղյուսների վրա պատմվում է էտանի մասին, որը թռչում է արծվի հետ: Այդպես են անում Խիկարը և Եզովպոսը: Հույն առասպելում թռչում են Գեղալն ու Իկարը:

Մարդու այդ երազանքը հետաքրքիր ճանապարհ է անցել: էտանի գրույցը ավելի հին է և շատ անբնական է հնչում: Նա ինքն է նստում արծվի վրա, որը սովորական արծիվ չէ, այլ գիտի մարդկային լեզուն: Խիկարի մոտ գրվազը հավանաբար անցել է էտանից, բայց ստացել իրական գծեր. թռչում է ոչ թե ինքը, այլ վարժեցված երեխաներ, որոնց դնում է կողովի մեջ: Դա նույնությամբ անցել է Եզովպոսին, իսկ Իկարը ինքն է թևեր սարքում և փորձում թռչել, — սա արդեն նոր բան է և մարդու թռիչքի առաջին փորձը, որը նույնպես ծնվել է նախորդ երազներից: Բայց այստեղ գիտենք մի հարց, — արդյո՞ք Խիկարը որևէ առնչություն չի կարող ունենալ Իկարի հետ, թե՞ անունների պատահական զուգահեռնություն է:

Խիստ տարածված են և մյուս խնդիրները. ավազից պարան մանել, այնպիսի բան ասել, որ ոչ ոք չի իմացել: Հիշենք, որ այս վերջին թեմայի վրա է կառուցել իր հեքիաթներից մեկը Հ. Թումանյանը և այլն: Սրանք թեմաներ են, որոնք անվերջ հետաքրքրել են մարդկանց:

Զրույցի երրորդ մասը նորից խրատներ են, բայց առակավոր բնույթի, ուղղակի առակներ, որոնք ևս, պարզ է, կարող էին և՛ ընդարձակվել և՛ պոկվել Խիկարի գրույցից ու ստանալ անկախ բնույթ: Աղվեսագրքում ու Վարդանի ժողովածուների մեջ ցրված են այդ առակներից, բայց, պետք է նկատել, ոչ այնքան շատ: Այդ նրանից է, որ Խիկարի առակավոր խրատները պատմվում են մի հարցի շուրջը, ունեն պատժիչ բնույթ, թեմատիկ մեծ կապ իրար հետ, ուստի արոհելը դժվար է:

Խիկարի գրույցը հրապուրիչ է եղել անցած դարերի համար ոչ միայն այն պատճառով, որ արտահայտվել է դեղարվեստական ճկուն ձևերի մեջ, — այլև որ արտահայտել է կարևոր մի թեմա՝ երախտագիտությունը և մի գաղափար՝ ուղղագիծ ժառանգության խնդիրը:

Խիկարի գրույցը շնայած իր թարգմանական բնույթին դարձել է, ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ մեր գրականության անկապտելի մասը, և նրա ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է ոչ միայն միջազգային, այլև բուն հայ գրականության պատմության համար:

A. A. MARTIROSYAN

МЕСТО И РОЛЬ АХИКАРА В АРМЯНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

Р е з ю м е

«Наставления и премудрость Ахикара» («Повесть об Акире премудром») связана с тремя великими памятниками: Библией, Эзопом и «Тысяча и одной ночью». Сохранившись на разных языках, — ассирийском, арабском, греческом, армянском, славянском, эфиопском и т. д. — «Наставления» стали неразрывной частью литератур этих народов.

Повесть Ахикара получила в армянской литературе широкое распространение и признание. Под именем Ахикара слагались повести, пословицы, назидания, притчи, забавные истории и т. д., носящие чисто национальный характер. В древнеармянской литературе повесть и имя Ахикара пережили интересные этапы развития. В древнейший период Ахикар признавался чужеземным автором, впоследствии имя Ахикар стало нарицательным и употреблялось в смысле «мудрец», как личное имя, и, наконец, в XVI—XVII веках вновь приобрело свой первоначальный смысл. В статье показаны и объяснены эти изменения.

Богаты и разнообразны в древнеармянской литературе редакции и варианты повести Ахикара. До настоящего времени науке были известны две армянские редакции, а повесть имеет шесть редакций, которые значительно расходятся между собой. Изучение этих вариантов может дать значительный материал для разрешения важных вопросов, связанных с первоначальным текстом повести Ахикара.

A. A. MARTIROSSIAN

DE L'IMPORTANCE D'AKHIKAR DANS LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE

La légende d'Akhikar, oeuvre marquante de la littérature mondiale, se rattache à trois grands monuments littéraires: les Fables d'Esopé, la Bible et les Contes des Mille et une nuits. Elle nous est parvenue en

assyrien, en arabe, en grec (partiellement), en arménien, en slavon, en éthiopien, etc. On ne saurait la détacher du patrimoine littéraire des peuples qui l'ont adoptée.

Cette légende fut largement répandue dans la littérature arménienne. Nombreuses sont les légendes, fables, sentences, anecdotes strictement nationales se prévalant du nom d'Akhikar.

La légende et le nom d'Akhikar subirent en Arménie et dans la littérature arménienne une évolution particulière. A l'origine, Akhikar ne rappelait qu'un auteur étranger, il revêtit bientôt un caractère national, son nom prenant la valeur d'un nom commun devint synonyme de sage. Il servit aussi de nom propre et ce n'est qu'aux XVIe — XVIIe siècles qu'on le rétablit dans sa valeur initiale. Cette évolution nous est ici présentée et commentée,

Les versions et les variantes arméniennes du texte même de la légende d'Akhikar sont des plus riches et des plus nombreuses.

La littérature arménienne semblait ne posséder que deux variantes. Elles sont aujourd'hui au nombre de sept, très différentes les unes des autres. Leur étude contribuera à éclaircir certaines questions très importantes du point de vue de la recherche du texte original.